Pelczéder Katalin

A Bakonybéli összeírás két szórványáról: *Tener here* és *Sar**

1. A korai oklevelek számos olyan helynevet tartalmaznak, melyeknek nincsen megnyugtatóan tisztázva az etimológiájuk, illetve téves vagy pontatlan a lokalizációjuk. A Bakonybéli összeírásban is több ilyen nevet találunk, ezek közül az oklevél első hozzátoldásából kettőt — egy víz- és egy birtoknevet *(Tener here, Sar)* — mutatok be, melyeknek a felülvizsgálata, a problematikájuk újragondolása további, a név hatókörét meghaladó tanulságokkal is járhat.

Mindkét szórvány abban az oklevélrészben található, melyet az I. László kori oklevélhez egy-két évtizeddel később — GYÖRFFY GYÖRGY feltételezése szerint valószínűleg Kálmán uralkodása idején — toldottak hozzá, és az első részhez hasonlóan szintén hiteles tartalmúnak tekinthető (DHA. 1: 249). Ez a hozzátoldás tartalmilag két részre tagolható — a továbbiakban ezeket a) és b) megjelöléssel jelzem —, mindkettő ugyanannak a kéznek az írása, ám a tinta színe más. Az a) rész az egyház kincseinek a felsorolását, illetve a halászóhelyekről és révekről járó adókat tartalmazza, ez utóbbiban szerepel a *Tener here* halastó neve. A b) rész két magánadományt említ meg: Torvaj fia Nemka *Sar* és *Borsodi* nevű birtokát, továbbá Lőrinc ispán *Ernel* nevű birtokadományát.

2.1. Elsőként a *Tener here* (1086/1100 k.: Et est I piscina, que vulgo dicitur *Tener here,* DHA. 1: 254) szórványt érintő problémát mutatom be. Ennek az oklevélrésznek a helynévi szórványai nagyobb részt víznevek, az itt említett révek és halászóhelyek Béltől távolabb helyezkednek el: *Nandur* és a továbbiakban elemzett *Tener here* halastavakat Csongrád megyébe, a Tisza mellé lokalizálják. *Tener here* SÖRÖS PONGRÁCZ (1903: 28) és GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 1: 898) szerint is az oklevél ugyanezen részében az előző mondatban említett Csongrád megyei *Nandur* nevű halastó közelében fekszik. Az oklevél ezen hozzátoldása szerint ez I. István király adománya volt a monostor számára, majd a jövedelmet később I. László megerősítette (DHA. 1: 254, Gy. 1: 898).

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja és a Pannon Egyetem átfogó intézményfejlesztése az intelligens szakosodás elősegítése érdekében című EFOP 3.6.1-16-2016-00015 azonosítószámú pályázat keretében készült.

A nevet az I. Istvánnak tulajdonított Bakonybéli alapítólevél is megemlíti: +1037 [1240 k.]/+1246/1330: „Piscinam autem *Tener ere* dedi totaliter" (DHA. 1: 118). Egy 16. század közepén keletkezett okiratban pedig az apátság elveszett birtokai között sorolják föl a Tisza melletti *Nandur* halastóval együtt: „piscinas autem *Thenerere* dedit totaliter" (PRT. 8: 588). Mindez azonban arra is utalhat egyúttal, hogy az egykor talán létező hiteles István-kori oklevélben is szerepelhetett (vö. SZŐKE 2017: 137–139, 141–142, 2016: 51). A 16. század közepéről való birtoklajstrom pedig az előző két oklevél alapján készülhetett: szó szerint és azonos sorrendben tartalmaz részeket az összeírásból, illetve nyelvi régiségeket is változtatás nélkül átvesz. A név utóbbi említései tehát az összeírásra vagy esetleg a ma már nem ismert hiteles István-kori oklevélre mennek vissza. Az egyetlen különbség az adatok írásmódja között az, hogy a két későbbiben nem szerepel a *h* az *ere* szó elején. A hangérték nélküli *h* az összeírás más szórványának írásmódját is jellemzi: az „ad sepulchrum *Thati*" helymegjelölésben és a *Thatu* személynévben találkozunk vele, igaz, ezekben a *t* betűhöz kapcsolódva, nem pedig magánhangzó előtt, szó eleji helyzetben (DHA. 1: 252, 253).

2.2. Hogyan értelmezhető a helynév alaptagja? A kétrészes név szintaktikai szerkesztéssel alakult jelölt birtokos jelzős szintagma. Az alaptag értelmezése nem okoz különösebb nehézséget. Az *ér* szó a *patak* után a legnagyobb számban használt, a nyelvterület nagy részén elterjedt vízrajzi köznév volt az Árpád-korban (GYŐRFFY 2011: 86). A *Tener here* latin köznévi fajtajelölő szava a Bakonybéli összeírásban a *piscina,* ami halastavat jelöl. Az *ér* szónak az etimológiai és a történeti szótárak csupán a 'patak' jelentését adják meg (MSzFgrE., TESz., EWUng., OklSz.). A tájnyelvben azonban 'állóvíz' értelemben is él, például a Tisza vidékén használatos 'árvíz vagy talajvíz által táplált patak mellett elterülő vizenyős, mocsaras terület'-ként (FKnT.), de a történeti helynevek között is sok adatot találunk állóvíz (*piscina* 'halastó'; *palus* 'mocsár'; *stagnum* 'mocsár, állóvíz, tó', *lacus* 'tó') denotátummal: pl. 1075/+1124/+1217: *Hosiouer,* pisc. (KMHsz. 1: 133), 1211: stagnum *Feket hereh* (OklSz.); 1295: *Eer,* palus (KMHsz. 1: 92); 1310/1338: *Eer,* lacus; 1325/1332: piscina *Orozdere* (OklSz.); 1335: stagnum *Fizezer* (OklSz.); 1355: piscina *Kathaere* (OklSz.). A vizsgált névben az *ér* szó tehát 'halastó' jelentésű. A *Tener here* feltételezett helyének környékén, a Nándor-tótól északra, például Csépa és Szelevény települések határában számos ér van, ezek a térképek tanúsága szerint szintén állóvizek, mocsaras rétek, árterek (lásd MKFT.). Az *ér* földrajzi köznév egy- és kétrészes helynevek tagjaként a legkorábbi oklevelektől kezdve gyakori (OklSz.), előtagjai változatos szemantikai tartalmúak (GYŐRFFY 2011: 89).

2.3. Hogyan értelmezhetjük az első névrészt? A jelzői szerepű névrésznek az oklevél kiadásaiban *tener* a betűhív formája (PRT. 8: 267–272, DHA. 1: 250–255), melyet a különböző értelmezők a *tenyér* köznévvel azonosítottak (Gy. 1:

898, TESz. *tenyér,* VERES 2007: 151, KMHsz. 1: 275, GYŐRFFY 2011: 174). A TESz.-ben is ez szerepel a *tenyér* szó első adataként (de például a SzófSz. és az ÚESz. a SchlSzj.-beli adatot adja meg). A Bakonybéli összeírásról készült fényképen a szó első betűje valóban *t*-nek látszik, bár a *Tener here* név (mely a mondat utolsó két szava) és az ezt követő mondat eleje — innen kezdődik a hamisnak tartott rész I. István király adományozó szerepéről — tintája halványabb és elmosódott, nehezebben olvasható.

A *tenyér* egyébként vitatott etimológiájú szó, mindkét feltételezhető magyarázatnak komoly nehézségei vannak: 1. származékszó, mely az ősi *tér* 'széles, tág; elterül, elfér' nomenverbum tőből a *-n ~ -ny* képzővel alakult; 2. németből való átvétel (vö. ófn. *tënar, tenar* 'tenyér', kfn. *tëner* 'ua.') (TESz.).

Vajon mi lehet a szemantikai funkciója a névben a *tenyér* szónak? GYŐRFFY ERZSÉBET a víznevek előtagjait elemezve a sajátosságot kifejező névrészek között sorolja fel a *Tenyér eré*-t, bár pontosan nem nevezi meg a funkcióját (2011: 174). A jelzői előtag leginkább alakra utalhatna (vö. *Kengyel-ér, Kengyeles-patak,* GYŐRFFY 2011: 53), ezt feltételezi egy szakdolgozat szerzője is a név kapcsán (VERES 2007: 151). Testrésznevek nem ritkák helynevek alkotórészeként: közülük jó néhány földrajzi köznévként él *(fej ~ fő, fenék, gerinc, hát, mál, orr, torok, száj ~ szád),* sajátosságot kifejező névrészként való használatuk ennél jóval ritkább, és csak kevés lexémára terjed ki (*Derék-szeg, Derék-hegy, Könyök utca, Segg-hegy;* HÁRI 2015: 147–149). A *tenyér* testrésznévre sem földrajzi köznévi alaptagként, sem sajátosságot kifejező bővítményi tagként nem találtam példát sem a régi, sem a mai helynévanyagban.

Vegyük szemügyre a név jelölt voltát! Az ilyen nevek között gyakoriak a személynévi előtagúak. *Tener* nevet azonban nem ismerünk az Árpád-korból. Más példák azt mutatják, hogy ehhez a névhez hasonlóan köznévi előtagot tartalmazó nevek is lehetnek jelöltek: vö. *Berkenye pataka, Szarka pataka* stb. (GYŐRFFY 2011: 111); 1211: *Kökény ere, Ludas ere* (KMHsz. 1: 92); 1344: *Solymos ere* (KMHsz. 1: 243). Ezekben a birtokos személyjel használata vagy formális szerepű, vagy valamely más helyhez való viszonyt fejez ki: pl. a Tihanyi összeírásbeli *Ludas ere* a *Ludas* halastóval (KOVÁCS É. 2015: 127), a *Solymos ere* a *Solymos* nevű tóval (KMHsz. 1: 242–243) hozható kapcsolatba.

Névtipológiai szempontból tehát — ahogyan azt a fentiekben láttuk — nem zárható ki, hogy a *tenyér* testrésznév keresendő a vizsgált helynévben. Véleményem szerint azonban érdemes alaposabban körüljárni a kérdést, mivel elgondolkoztatónak találom, hogy egyetlen más helynévi példát sem találunk a *tenyér* szó előfordulására.

2.4. A szórvány nagyjából azonosítható helyének későbbi térképeit szemügyre véve feltűnik, hogy a Nándor-tótól nem messze északra, Csépa település délkeleti határában a katonai térképeken található egy *Nagy-fenyér* nevű hely változó írás-

móddal: *Nagy Fenyér* (MKFT.), *Nagy feny ér* (HKFT.), 1941: *Nagyfény ér* (MKF.). Felvethető a kérdés, hogy a vizsgált név esetleg nem lehet-e kapcsolatban ezzel a későbbi elnevezéssel, de legalábbis a benne megjelenő *fenyér* szóval. A szókezdő betű elírását feltételezve tehát azt az elképzelést fogalmazhatjuk meg, hogy a vizsgált víznévben nem a *tenyér* szó, hanem a *fenyér* 'vizes helyeken termő fű; füves terület' jelentésű főnév rejlik. Vizsgáljuk meg, hogy nyelvtörténeti és névtani szempontból vajon indokolt lehet-e ezt a lexémát feltételeznünk a víznév alkotórészeként!

A *fenyér* ismeretlen eredetű, régi szavunk, mely először a 1067 k./1267. évi Százdi alapítólevélben fordult elő (ad *Fonsol Fenerie* predium, DHA. 1: 184, KOVÁCS É. 2018: 45–46), tehát a szó már 11. századi szókincsünknek is része volt. Az Árpád-kortól kezdve folyamatosan több helynévi előfordulása is regisztrálható mind egyrészes nevekként, mind pedig kétrészes nevek elő- vagy utótagjaként: 1192/1374/1425: *Halazfenyr* (KMHsz. 1: 102), [1230]/1231: *Fener, Vros fenerij* (KMHsz. 1: 102), 1288: *Kuesfener* (OklSz. 238), 1291: *Okulfenere* (OklSz. 238), 1304: *Fenerut* (OklSz. 238).

A *fenyér* a szemantikai tartalma alapján is beleillik a helynévbe. A szónak számos jelentése van, melyek alapvetően két fő szemantikai csoportba oszthatók. Egyrészt jelöl bizonyos növényeket: 'vizenyős helyen tenyésző, vékony szálú fűfajta', 'lucerna', 'lóhere', 'bükköny', 'mezei moha', 'hínár'. Másrészt olyan területet nevez meg, melyen az adott növény él: 'füves terület', 'vizenyős, fűben gazdag legelő', 'különféle növények, például kender termesztésére alkalmas, nedvességben bővelkedő terület', 'kaszálatlan, elszáradt fűvel borított rét', 'iszap; iszapos föld', 'puszta'. Az utóbbi jelentései alapján pedig földrajzi köznévi használata is kialakult. A TESz. öt jelentését különíti el a szónak, a tájszótárak (MTsz., ÚMTsz.) azonban ennél többet is megemlítenek.

A jelentések közötti kapcsolatok és az adatok kronológiája alapján a *fenyér* elsődleges jelentése a 'vékony szálú réti fű; vizes helyeken termő fű' lehetett, majd ebből alakulhatott ki metonimikusan a 'fűvel benőtt (vizenyős) terület' jelentése (TESz.). Feltehetőleg a 'fűvel benőtt terület' jelentéssel találkozunk a szó legkorábbi adataiban is: pl. 1067 k./1267: ad Fonsol *Fenerie* predium (TESz.), 1231: In Kereky habet septuaginta iugera terre et quod uuolgo dicitur *fener* (TESz.), 1192/1374/1425: Halaz*fenyr* (KMHsz. 1: 121). Egy névben az előtag még külön is utal a terület sajátosságára: *Vizes-fenyér* (HA. 2: 54). A *fenyér* ezen jelentése alapján magyarázhatók a később nyelvjárásokból adatolt olyan jelentésárnyalatok, mint a 'vizenyős, fűben gazdag legelő' (ÚMTsz., Hajdú m.), 'kopáros-gyepes terület' (SzT. 4: 36), 'különféle növények termesztésére alkalmas, nedves terület' (ÚMTsz., Martos, Szlovákia), 'kaszálatlan, elszáradt fűvel borított rét' (ÚMTsz., Székesfehérvár). További jelentései mind jóval későbbiek, ezért a vizsgált helynév szempontjából számunkra nem fontosak. A

'növényféle' jelentései közül bizonyosan nyelvújítás kori a 'hínár' (TESz.) és a különféle fűszerű növényekre vonatkozó jelentéstartalma (TESz.): 'lucerna' (MTsz., ÚMTsz.), 'lóhere' (CzF., MTsz., ÚMTsz.), 'mezei moha' (MTsz., SZENDREY 1929: 298), 'bükköny' (ÚMTsz.). Terület megnevezéseként 'iszapos föld' és 'puszta' jelentései szintén a 18. század végén jelennek meg (TESz.). Mivel *Tenyér ere ~ Fenyér ere* a Tisza melletti területen található, így könnyen feltételezhető, hogy a vizsgált név esetében is a 'fűvel benőtt (vizenyős) terület' jelentéssel számolhatunk. Szeged környékén a MTsz. szerint 'vékony szálú réti fű, amely leginkább a vízjárta földeken terem' a jelentése.

A *fenyér* szó középkori területi elterjedtségéről a következőket állapíthatjuk meg. A 13. század végéig Bács (1192/1374/1425: *Halazfenyr,* [1230]/1231: *Fener,* [1230]/1231: *Vros fenerij ~ Vrosfenery,* KMHsz. 1: 102), Fejér (+?1061/1272/1390: *Edesfenyer,* HA. 2: 49; +?1061/1272/1390: *Megefenere,* HA. 2: 52; 1229/1230/XIV.: *Popufenerii,* HA. 2: 52; [1239]/1239: *Wyzesfener,* HA. 2: 54), Komárom ([1291]/1291: *Okulfenere,* HA. 3: 59; 1228/1305/1361: *Borsfeneri,* HA. 3: 60) és Veszprém (1288: *Kuesfener,* 1304: inter viam *Fenerut,* In loco *Feneer*nak; 1326: in loco *Touthfenyr,* 1339: ad locum *Tekefeneri;* OklSz. 238) megyei helynévi előfordulásai regisztrálhatók, a 16. század közepétől Bihar (1552: *Belfenyes [Belfenyer],* RÁCZ A. 2007: 46) megyei adatai is vannak. Kataszteri és katonai térképek, illetve Pesty Frigyes gyűjtése alapján viszont elmondható, hogy a nyelvterület egészén elterjedt, a fentieken kívül Tolna, Szabolcs, Baranya megyei helynévként adatolható, továbbá földrajzi köznévként és növénynévként Hajdú, Baranya, Győr, Heves, Csongrád, Szabolcs, Fejér és Komárom megyében.

A *fenyér* szó a 11. századtól kezdve adatolható tehát mikrotoponimákban, illetve metonimikusan településnév is alakult belőle. Egyrészes névként *(Fenyér, Fenyéres)* fűvel benőtt (általában vizenyős) terület megnevezőjeként földrajzi köznévből vagy képzéssel alakult, és helyfajtajelölő szerepben áll. Leggyakrabban azonban kétrészes nevek fajtajelölő utótagjaként fordult elő változatos előtagokkal, melyek többnyire sajátosságot kifejező funkciójúak, vagy a birtokosra utalnak: *Halász-fenyér, Uros fenyére, Édes-fenyér, Megye fenyére, Popu ~ Pap fenyére, Vizes-fenyér, Akol fenyére, Bors fenyére, Köves-fenyér, Tót-fenyér, Teke fenyére.* Első névrészként jóval ritkább: egyetlen ilyen ómagyar kori adata a *Fenyér út,* de a 20. századi helynévgyűjteményekben előfordul *Fenyér-hegy* (VeMFN. 4: 437) és *Fenyer-föld* (BMFN. 2: 1033) is. Ezekben a nevekben vagy növényzetre utalhat, vagy valamely területhez való viszonyt fejez ki.

A név szerkezetét tekintve névtipológiailag jellemzőbb és gyakoribb a birtokos személyjeles földrajzi köznév a lokális viszonyt kifejező nevekben, ahol az előtag mikronév is lehet (GYŐRFFY 2011: 113), így akár a *fenyér* földrajzi köznév is. Szerkezeti szempontból sincsen tehát akadálya a név *Fenyér ere*-ként való értel-

mezésének (míg a *Tenyér ere* esetében a jelöltség inkább csak formális szerepű lehetne). Végül számba veendő az a lehetőség is, hogy a *fenyér* szó a korai ómagyar korban személynévként is létezett: lásd például 1202–1203/1500 k.: *Fener,* 1211: *Fenerh,* 1222/1550: *Fener,* 1237–1240: *Fener,* 1293/1323: *Fener* (ÁSz. 305–306). Ebben az esetben is jól magyarázható a szerkezet jelöltsége.

2.5. Mindezek után érdemes fontolóra venni, hogy az összeírásban említett név kapcsolatba hozható-e azokkal a fentebb már említett nevekkel, amelyek a második és harmadik katonai felmérés térképein láthatók. A második katonai felmérés térképe Csépa délkeleti határában egy *Nagy-fenyér* nevezetű nagyobb kiterjedésű vizenyős területet mutat a Tisza és a Körös között, melyen több vízfolyás és állóvíz is van *(Csigás-ér, Kokas-ér, Vadaskerti-ér, Dinnyés-tó)*. A harmadik katonai felmérés térképén pedig a nevet mintha a többi névhez hasonlóan *ér*-ként értelmezték volna: *Nagy feny ér* írásmóddal szerepel. Elképzelhetőnek tartom tehát, hogy ezen a területen keresendő az egykori *Fenyér ere* is, sőt a *Nagy-fenyér* talán a név továbbéléséről tanúskodik.

3. A másik szórvány szintén az oklevél első hozzátoldásában található, annak a második részében, mely három magánadományt nevez meg: Torvaj fia Nemka *Sár* és *Borsod* nevű birtokát, Lőrinc ispán pedig *Ernel* nevű birtokát bocsátotta az apátság rendelkezésére. *Sár* birtokot a következőképpen említi az oklevél: „Nemka filius Turuuoi dedit omnia sua Sancto M(auricio) sibique servientibus in predio, quod vocatur *Sar*" (DHA. 1: 254), azaz „Turuuoi fia Nemka minden javát Szent Móricnak és a neki szolgálóknak adta a *Sar*-nak hívott prédiumon". A birtokadományozás körül két tényező is gyanúra ad okot: az egyik az adományozás idejét, a másik a birtoknak a helyét érinti.

3.1. Hol található Sár birtok? SÖRÖS PONGRÁCZ Sár birtokot Veszprém megyébe Vilonya és Kiskovácsi közé lokalizálta (1903: 37). A prédium ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS szerint azonban bizonyosan azonos a később *Torvaj*-ként említett Vas megyei birtokkal, és nem valószínű a SÖRÖS PONGRÁCZ által feltételezett Veszprém megyei lokalizáció (2014: 462). Milyen érvekkel bizonyítható a terület Vas megyei elhelyezkedése? Abból érdemes kiindulnunk, hogy a Bakonybéli összeírásbeli *Sár* változó neveken szerepel a későbbi forrásokban: *Torvaj* és *Apáti* néven is. Ezek egyezése az alábbi érvekkel támasztható alá. A Bakonybéli összeírás fentebb idézett helyén az áll, hogy Nemka, Torvaj fia adományozta Sár birtokot a Szent Móric monostornak (DHA. 1: 254). Egy 1241 előtti oklevélből nyilvánvaló, hogy ekkor már volt birtoka Vas megyében a bakonybéli apátságnak is, és ez a birtok a Sárosd víz mentén Andrásfával volt határos (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 463). 1255-ben *Torvaj*-ként, tehát az egykori birtokosról elnevezve említi egy oklevél a béli apát Vas megyei birtokát: „habet commetaneam villam abbatis de Beel, que *Toruvory* vocatur" (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459). SÖRÖS is megemlítette az apátság történetében Torvajt, ám

azt Somogy megyei birtoknak vélte (1903: 81) — valószínűleg Csánki történeti földrajza alapján (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459) —, mivel még nem ismerhette az imént idézett 1255. évi oklevelet, mely szerint egyértelmű, hogy Torvaj Vas megyében található, és a mai Andrásfa területével azonosítható (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459). ZÁGORHIDI CZIGÁNY szerint a területen más okleveles adatokkal is igazolható az apátság jelenléte (i. m. 463). Továbbá Torvaj a Zala folyó legnagyobb mellékvizének, a *Sár* (később *Sár-víz*) nevű pataknak a medencéjében fekszik. A *Sár* víznév a teljes vízgyűjtő területnek, az ott fekvő birtoknak és annak településeinek is a nevévé vált, így a béli apátság ezen birtokát is illették ezzel a névvel. Az 1241 előtti oklevél is említi Torvaj határleírásában a vízfolyást *Sárosd* néven: „Item terra Turvoy […] quod a parte occidentali de aqua *Sarusd*" (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459). A bakonybéli összeírás hozzátoldásában említett Sár prédium tehát nagy valószínűséggel azonosítható a Sár terra területén fekvő Torvaj birtokkal (i. m. 461–462). Egy 1380-as oklevélben, melyben Pál béli apát keresteti a birtok eladásáról kötött szerződést, vagylagos névként pedig az *Apáti* is szerepel a település megnevezéseként: *Torwey* alias *Apati* (PRT. 8: 406).

Érdemes egy kis kitérőt tenni a *Sár* név magyarázatával kapcsolatosan is. A *Sár* településnév minden bizonnyal metonimikus úton jött létre víznév → birtoknév → településnév jelentésváltozással (vö. KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112, ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 461–462). A víznév alapjául szolgáló *sár* 'sáros folyóvíz' földrajzi köznév már az Árpád-kori helynévanyagban is igen gyakori volt tulajdonnévi szerepben (vö. OklSz., KMHsz. 1.). A Zala folyó legnagyobb mellékvize, a *Sár* (1236: ad aquam *Saar,* KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006: 135) vízgyűjtő területe mint természetföldrajzi egység eredetileg egyetlen birtokot is képezett, és egységes nevet viselt (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112). A *Sár* mint birtoknév a 13. századtól a medence nyugati és az észak–déli patakvölgy felső szakaszának a jelölésre volt használatos (pl. 1233: terra eorum nomine *Sar,* KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006: 135), a medence keleti része a 10. század második felében a Vasvári sánc felépülésével kiszakadt a birtokegységből, és külön nevet is kapott (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112). Ez alapján arra lehet következtetni, hogy a *Sár* patak- és birtoknév a 10. század első felében keletkezhetett (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112). A birtoknevet azután több településnév is továbbvitte (i. h,), így a béli apátság e Vas megyei birtokát is ezen a néven említik a Bakonybéli összeírás 12. század közepéről származó toldalékában. Mivel a *Sár* név széles körű használatával a megkülönböztető funkcióját kezdte elveszíteni, az egyes települések később önálló nevet kaptak, ahogyan a bakonybéli birtok a birtokosáról a *Torvaj*-t (1255: *Toruvory,* ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459), ezt követően *Sár* néven már nem is szerepel az oklevelekben.

3.2. Ezután nézzük meg a birtokadományozás idejét érintő kérdéseket! A Bakonybéli összeírásnak ezt a hozzátoldását GYÖRFFY GYÖRGY az oklevél kri-

tikai kiadásában 12. század elejinek, Kálmán korabelinek tartja (DHA. 1: 249). Azt írja, hogy a magánadományokról szóló rész ugyan az előző után íródhatott, ám egykorúak. A fő érve az, hogy az itt említett Szerafin, aki az oklevél lejegyzője, Kálmán király korában (1095–1116) volt érsek. Birtoktörténeti és jogi megfontolások mellett archontológiai és paleográfiai szempontból is Kálmán király idejére helyezi GYÖRFFY e rész írását. Tartalmát tekintve hitelesnek véli az érvelése alapján. Korabeli — Kálmán idejéből való — hamisításnak tartja azonban azokat a szavakat, amelyek Szent Istvánra hivatkoznak, az a) rész ugyanis a következőképpen zárul: „Hac ordinatione […] Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem renovavit rex piissimus Ladizlauus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patrissat eodem in loco." (DHA 1: 254), DRESKA GÁBOR fordításában: „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Móricnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított a híres atyának, Józsefnek, és annak a kérésére, aki most apátoskodik ugyanazon helyen." (ÁrpOkl. 115). Ezen a helyen tehát az oklevél I. István királynak tulajdonította a fent említett jövedelmeket, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy ilyen módon is igyekezzen azok jogosságát bizonyítani, megerősíteni. GYÖRFFY nem zárja ki teljes bizonyossággal azt sem, hogy valamivel később, Kálmán fia, II. István (1116–1131) uralkodása alatt születhetett az oklevélrész, azonban ezt kevésbé tartja valószínűnek (DHA. 1: 249).

A bakonybéli monostor történetének írója, SÖRÖS PONGRÁCZ ugyanakkor eredetileg 12. század közepinek, esetleg még későbbinek vélte az oklevélnek ezt a kérdéses részét. Megállapításait a kincsjegyzékre, a szolgálónépek terheire, alapos birtoktörténeti és oklevéltani vizsgálatokra alapozta (PRT. 8: 40–45). Ő hívja fel a figyelmet arra is, hogy a hozzátoldás b) részében említett Sár birtok egy 16. századi oklevélben, mely a monostor elveszett birtokait sorolja fel, II. Géza király (1141–1162) adományaként szerepel (1550 k.: *Saar,* PRT. 8: 589). Ebből tehát az következik, hogy az oklevélrész nem íródhatott a 12. század közepénél korábban (PRT. 8: 243, 589). ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS történész SÖRÖS PONGRÁCZ nyomán szintén ezt a datálást javasolja SÖRÖS érveit kiegészítve és megerősítve Sár birtok pontos azonosításával, ami által annak történetével még inkább alátámasztható a 12. század közepére datálható keletkezési idő (2014). A birtok tehát a Bakonybéli összeírás alapján Nemkának, Torvaj fiának az adománya (DHA. 1: 254), viszont a 16. század közepén keletkezett jegyzék II. Géza adományai között veszi számba (PRT. 8: 589). A magánadomány és királyi adomány közötti ellentmondás jól feloldható azzal, hogy itt a magánadományt foglalták királyi oklevélbe (PRT. 8: 243; vö. ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 463). SÖRÖS PONGRÁCZ szintén azt feltételezte, hogy az akkori szokások szerint Nemka a király jegyzője által megírt és királyi pecséttel ellátott oklevélbe foglaltatta az adományát (1903: 37). A területen, ahol ez a birtok fekszik, II. Gézához Sáron kívül még más birtokadomány is köthető.

Sár birtoklása kapcsán SÖRÖS PONGRÁCZ nyomán ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS is úgy véli, hogy az összeírás ezen része legkorábban II. Géza uralkodása idején, a 12. század közepén íródhatott, tehát felülvizsgálatra szorul a GYÖRFFY GYÖRGY által vélt 1100 körüli keletkezési idő. A birtokot az apátság feltételezhetően 1276 és 1292 között adta el, s magánbirtokká vált (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 466), így érthető, hogy a 16. század közepi jegyzék a monostor elveszített birtokai között sorolja fel (PRT. 8: 589).

A II. oklevélrész keletkezési idejével kapcsolatosan tehát két feltételezés van: az egyik szerint a 12. század fordulóján, elején, a másik szerint pedig a 12. század közepén keletkezhetett. A tartalmilag elkülönülő a) és b) hozzátoldás kézírásának egyezését, egybetartozását és egyidejűségét a kritikai kiadás ugyan kétségtelennek tartja, ennek ellenére érdemes megfontolni azt a lehetőséget — ami egyébként a két vélemény különbségét is feloldhatná —, hogy az első hozzátoldás a) és b) része esetleg mégsem ugyanazon időben készült.

A hozzátoldás szórványainak nyelvi elemzése sajnos nem visz minket közelebb a kérdés megválaszolásához. A hozzátoldás hang- és helyesírás-történeti jellemzői a történettudományi datálást alátámasztva azt mutatják, hogy az nem keletkezhetett sokkal később az 1086-os résznél, és semmiképpen sem a 12. század közepe után (vö. PELCZÉDER 2018). Az egyetlen számottevőnek mondható eltérés a két oklevélrész között a *[v] ~ [β]* hang jelölésében mutatkozott (a korábbiban *uu,* a későbbiben *w* jelölést találunk). De a hozzátoldás a) és b) részének nyelvállapota között sem mutatkozik semmilyen különbség, ami nem is tűnik meglepőnek annak fényében, hogy itt is legfeljebb két-három évtizednyi eltérésről lehet szó, ami jelentősebb nyelvállapotbeli eltéréseket nemigen eredményezhetett.

Irodalom

ÁrpOkl. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. *Árpád-kori oklevelek. 1001–1196.* Budapest, Balassi Kiadó.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár.

CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest, Athenaeum.

DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.

FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HÁRI GYULA 2015. Test és tér. A testrésznevek szerepe a helynévadásban. In: GÉCZI JÁNOS–ANDRÁS FERENC szerk. *Térátlépések.* Veszprém, Pannon Egyetem, MFTK Antropológia és Etika Tanszék. 141–153.

HKFT. = *Harmadik katonai felmérés.* 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2006. Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 129–157.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2011. Víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példákon. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6:* 111–119.

KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MKF. = *Magyarország katonai felmérése. 1941.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei I–IV.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1981.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF szerk. 1893–1901. *Magyar tájszótár I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PELCZÉDER KATALIN 2018. A Bakonybéli összeírás első hozzátoldásának nyelvtörténeti forrásértéke. In: *III. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet konferencia kötete.* Megjelenés alatt.

PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Budapest, Stephaneum.

RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548).* In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története.* 8. kötet. Budapest, Stephaneum. 5–215.

SZENDREY ÁKOS 1929. Fenyér. *Magyar Nyelv 25:* 298–299.

SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár.* Budapest.

SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12:* 45–58.

SZŐKE MELINDA 2017. A Bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások 55:* 137–151.

SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. 1967–2005. *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII.* Bukarest–Budapest, Kriterion–Akadémiai Kiadó.

TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. http://nagyszotar.nytud.hu/index.html (Megtekintés: 2018. május).

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

VERES ERZSÉBET EMŐKE 2007. *A Délvidék korai ómagyar kori helynevei.* Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen.

VeMFN 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk. 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2014. Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk. *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére.* Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 459–470.

On Two Remnants of the Bakonybél Census *(Tener here* and *Sar)*

The estate survey of the Abbey of Bakonybél represents an important remnant of the 11th century. The first part of the charter is dated 1086, it is a copy but with an authentic content. Three parts were added to this later on. There are many toponyms in old charters that have no established etymology or have incorrect localization. In my paper I introduce two toponyms in the first interpolated part of the Bakonybél Census. Due to the conclusions that may be drawn from them, the review and reconsideration of these are crucial.

The first remnant to be analyzed is *Tener here.* This is the name of a fish pond next to the River Tisza in Csongrád County. Its base constituent is the *ér* hydrographic common noun, which in this case means 'still water' just as in many medieval toponyms. The interpretation of the attributive name constituent, however, brings up several problems. The critical edition of the charter features the *tener* form, former interpreters associated the word with the *tenyér* 'palm' body part name. Actually, this cannot be excluded from the perspective of name typology: 1. Names of body parts occur in toponyms, they may express an attribute of the place, e.g., its shape; 2. The structure is marked, which can also be explained (it expresses a relationship to another place or has a formal role). It should be noted, however, that we cannot find any other toponym examples with the word *tenyér.* At the same time, we can assume the misspelling of the word-initial letter and may propose the option that the hydronym rather includes the *fenyér* word meaning 'grass growing in wet areas; grassy area'. This idea may also be supported by arguments in lexical history and onomastics: *fenyér* may be dated from the 11th century, it is part of many toponyms, it was widespread in medieval times, it also fits the toponym based on its meaning (the area between the rivers Tisza and the Körös is marshy), it expresses a local relationship, and thus the marked status of the structure is also justified. Moreover, the military maps also designate a place in the area called *Nagy fenyér* 'big grassy area'. Thus, we may suppose that this name is the continuation of *Tenyér ere,* more precisely that of *Fenyér ere.*

The other analyzed remnant is the *Sár* estate name. Two factors need to be reexamined in connection with the estate donation: the time of donation and the location of the estate. According to György Györffy, this charter section (about private donations) was added to the 1086 charter at the beginning of the 12th century. But Pongrácz Sörös has already called attention to the fact that another charter mentions Sár estate as the donation of Géza II, thus the charter section could not be made earlier than the middle of the 12th century. Balázs Zágorhidi Czigány also suggests this date, moreover, he also made the localization of the estate more precise. Sár property is the same as the estate in Vas County later named *Torvaj.* This lies in the basin of the Sár brook, thus the localization

assumed by Sörös in Veszprém County is not likely. The above may also be supported by the following extract from the Bakonybél Census: "*Nemka filius Toruuoi* dedit omnia sua Sancto M(auricio) sibique servientibus in predio, quod vocatur *Sar*"; i.e., "the person donating the estate was Nemka, the son of Torvaj. The estate is also mentioned as *Torvaj* in a later source, thus named after the former lord". The *Sár* settlement name mentioned in the census could be formed by means of the hydronym → estate name → settlement name semantic change. Thus it is also the result of the analysis of the name that we need to question the dating of the second charter section in around 1100 (as written by the critical edition of the charter). Of course, this modification also affects the linguistic analysis of the other remnants of the interpolation.